

Հ. ՍՆՍՍՅՈՆ

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 17-ՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Առանձնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
1951 թ. № 5 «Տեղեկագրից»

9(47.925)17

ՄԱՌԿԱԿԱՆ Է 1951 թ.

2. Անատյան

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
XVII ԴԱՐՈՒՄ

Օսմանյան թուրքերն առաջին անգամ սուլթան Բայազիտ I-ի օրով են երևացել հայկական տերիտորիայի վրա՝ 1392 թվին ներխուժելով Փոքր-Հայքի սահմանները և զբաղեցրել Սեբաստիա, Եվդոկիա ու Կեսարիա քաղաքները, հետո՝ Մալաթիան, Դարանդան, Դիվրիկն ու Բենեանին (1395/96 թ. թ.) և վերջապես՝ Կամախի և Նրզնկայի զբաղումով (1397/98 թ. թ.) հասել են Մեծ-Հայքի սահմաններին, թեև քիչ հետո Լենկթիմուրի արշավանքները նրանց ստիպեցին ետ նահանջել (1402/03 թ. թ.)։ Դրանից ուղիղ յոթանասուն տարի հետո թուրքերը Մահմեդ II-ի առաջնորդությամբ նորից արշավեցին Մեծ-Հայքի վրա՝ միևնույն սահմաններից։ Նրանք 1473 թ. Նրզնկայի և ապա Դերջանի մոտ Ուզուն-Հասանի դեմ տարած հաղթանակներով տիրացան արևմտյան Հայաստանի մի մասին, և այնուհետև հետզհետե իրենց նվաճումներն ընդարձակեցին ի հաշիվ պարսիկների։ Հայաստանը երկար ժամանակ կռվախնձոր դարձավ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև և, կարելի է ասել, որոշ չափով կայուն սահմանագիծ հաղիվ թե հաստատվեց 1639 թվին՝ սուլթան Մուրատ IV-ի և շահ Սեֆի I-ի միջև կնքված դաշնագրով։ Այս դաշնագրով պատմական Հայաստանի արևմտյան նահանգները, որոնք նրա մեծագույն մասն էին կազմում, մնացին թուրքերի ձեռքում և կոչվեցին արևմտյան կամ թուրքական Հայաստան, իսկ արևելյան նահանգները մնացին պարսիկների ձեռքում, կոչվելով արևելյան կամ պարսկական Հայաստան. սահմանագիծը կազմում էին Վանը, Կարսը և Ջըլդերը, որոնք արևմտյան մասին էին պատկանում։

Իր տնտեսական զարգացման աստիճանով օսմանյան թուրքերն դեռ շատ հետամնաց էր։ Թուրքական ֆեոդալական հասարակության մեջ արտադրողական ուժերի զարգացումը շատ դանդաղ էր ընթանում և նույն համեմատությամբ էլ երկար էր տևում ֆեոդալիզմի քայքայման պրոցեսը, որը նկատելի երևույթ էր դեռևս XVI—XVII դարերում։ Այդ պատճառով արտադրութայն կապիտալիստական եղանակի հաղթանակը շատ ավելի ուշ է հասունացել թուրքիայում, քան, օրինակ, Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում։ Դրա պատճառներից մեկը, անտարակույս, օտարերկրյա կապիտալն էր, որը հենվելով պատմական կապիտուլացիաների¹ վրա, տնտեսական հսկա ուժ էր դարձել թուրքիայի ներքին կյանքում։ Կապիտուլացիաների շնորհիվ XVI դարի վերջերին Մերձավոր-Արևելքում արդեն ավարտվել էր եվրոպական առևտրական կապիտալի ներթափանցումը, որը և

¹ Այսպես էին կոչվում այն պայմանագրերը, որոնցով օսմանյան սուլթաններն իրենց երկրներում իրավունքներ և արտոնություններ էին «շնորհում» եվրոպական այս կամ այն պետությանը, ղլխավորապես առևտրի համար։ Առաջին կապիտուլացիաները տրվել են Ֆրանսիային սուլթան Սուլեյման I-ի կողմից 1535 թվին։

կռվադաշտ էր դարձրել այդ երկիրը Արևմտյան Եվրոպայի առևտրական պետությունների միջև, հատկապես Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Հոլանդիայի¹ Եվրոպական առևտրական կապիտալն իրեն ենթարկելով տեղական արտադրությունը, արգելակում էր վերջինիս ազատ զարգացումը:

Այդ պրոցեսի դանդաղ լինելու ավելի հիմնական պատճառը նեղ է փրնտրել, իհարկե, տիրող ռեժիմի մեջ: Հենց այդ մասին էլ Ֆ. Էնգելսը գրում է.

«Թուրքական, ինչպես և ամեն մի այլ արևելյան տիրապետություն անհամատեղելի է կապիտալիստական կարգի հետ. ստացված հավելյալ արժեքը ոչնչով ապահովված չէ սատրապների և փաշաների գիշատիչ ձեռքերից. բացակայում է բուրժուական ձեռքերման առաջին հիմնական պայմանը՝ վաճառականի անձի և նրա սեփականության ապահովությունը»:²

Թուրքական այդ գիշատիչ ռեժիմը երկրի տնտեսական հետաճանցություն համապատասխանող ռեժիմ էր և իր կարգին արգելակում էր նրա տնտեսության հետագա զարգացումը: Եվ Թուրքական ֆեոդալիզմի յուրահատուկ բնույթը, խանգարելով տնտեսական հարաբերությունների նորմալ զարգացումը, արգելակում էր Օսմանյան Կայսրության ժողովուրդների ինչպես տնտեսական, այնպես և քաղաքական ու կուլտուրական կյանքի զարգացումը:

Թուրքիայում տիրում էին զինվորա-ֆեոդալական կարգեր: Այդ կարգերն հաստատվել էին սուլթան Մուրատ I-ի (1360—89 թ. թ.) օրով, երբ զինվորական կազմակերպությունն ամրացնելու նպատակով կայսրության բովանդակ տարածություն վրա, այսպես կոչված «պետական հողերում», ստեղծվել էին երկու կարգի՝ մեծ և փոքր՝ ժառանգական ավատներ, որոնք գիւմնեք և բիմար էին կոչվում, և բաժանվել էին հեծելազորին: Սուլթան Մուլեյման I-ի (1520—66 թ. թ.) օրով ֆեոդալական օրենսդրությունը լրացվել էր և զեֆթերդար Մուհամմեդ Զեյթերի ձեռքով ամփոփվել հատուկ գրքի մեջ, որը կոչվում էր «Ֆեոդալական օրենսգիրք» (1566 թ.): Ավատատեր զինվորականները կոչվում էին սիփահիներ (հեծյալներ): Նրանք իրավական իշխանություն ունեին իրենց ավատների բնակչության վրա և տուրքեր էին ստանում նրանից:

Ավատական զորքը օսմանյան պետության գլխավոր ուժն էր: Պատերազմների ժամանակ զայիմները (զիամեթի տերերը) և թիմարատերերը պարտավոր էին իրենց եկամուտների համեմատությամբ իրենց հպատակներից որոշ թվով ձիավորներ մարտադաշտ հանել՝ անհրաժեշտ ամբողջ սարքով: Զայիմները, որոնց տարեկան եկամուտը 20,000-ից մինչև 99,999 ստակ (թուրք. ալշե) էր, պարտավոր էին յուրաքանչյուր 5,000 ստակի դեմ մի ձիավոր տալ. իսկ թիմարատերերը, որոնց տարեկան եկամուտը 19,999 ստակից չէր անցնում, պարտավոր էին յուրաքանչյուր 3,000 ստակի դեմ մի ձիավոր տալ: Նրանք դասավորվում էին զնդերով՝ ալայ-բեգիների (զնդապետների) հրամանատարության տակ: Ռայկոտի հաշվով՝ XVII դարի կեսերին այս զորքի ընդհանուր թիվը մոտավորապես 100,000 էր:³

¹ Ֆրանսիայի առևտրական իրավունքները Թուրքիայում հենվում էին 1535 և 1581 թվերի կապիտուլացիաների վրա, Անգլիայի իրավունքները՝ 1593 թվի կապիտուլացիաների վրա, իսկ Հոլանդիայի իրավունքները՝ 1598 և 1612 թվերի կապիտուլացիաների վրա:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, стр. 22.

³ Ricaut, «Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman», trad. de l'anglois par Briot, 11e éd. (Paris, chez Sébastien Mabre, 1670), p. 542—544.

Բացի այս ավատական զինվորականությունից՝ թուրքերն ունեին նաև ռոճկավոր զորքեր, նախ՝ հեծելազորը կամ սիփահիները, որոնց չափերի շփոթել վերոհիշյալ ավատատեր սիփահիների հետ: Այս զորքը, որ ընդամենը 12,000 էր և մի քանի տեսակներ ուներ, ավելի լավ էր մարզված, «Պատերազմի ժամանակ, — ասում էր Ռայկոսը, — սիփահիների այս բանակն ուրիշ բան չէ, եթե ոչ անդեկ մարդկանց մի խառնաշփոթ բազմություն. ոչ դասակների են բաժանված, ոչ դնդերի. քայլում են խմբերով ու կովում առանց որևէ կանոնի»:¹ Սիփահիներից հետո թուրքական բանակի ամենակարևոր ուժը կազմում էր ենիչերիական հետևակազորը, ենիչերիները, որոնց ծագումը սուլթան Օրխանի (1326—60 թ. թ.) օրերից էր, սկզբներում բացառապես կազմված էին կայսրության քրիստոնյա հպատակների զավակներից, որոնք մանուկ հասակում խլվելով իրենց ծնողներից և մահմեդական դաստիարակություն ստանալով, մտնում էին զինվորական կարգերի մեջ: Թուրքերն այս զորքը բանակի լավագույն մասն էին համարում: Ենիչերիները կովում էին խառնիխուռն և անկարգ կերպով, ինչպես սիփահիները: Նրանց թիվը 20,000-ից պակաս չէր: Յուրաքանչյուր նահանգում նրանք ունեին իրենց սերդարները, որոնք տվյալ շրջանում գտնվող ենիչերիների պետերն էին:² Կային և ավատատեր ենիչերիներ. Ծնունդով ենիչերիները՝ ենիչերիների զավակները, սերնդական սիփահիների նման, իրավունք ունեին ավատներ ունենալու:³

Թուրքական բանակն ուներ մի քանի օժանդակ մասեր ևս:⁴

Օսմանյան կայսրության մաս կազմող երկրները բաժանված էին կուսակալությունների, որոնք կոչվում էին էյալերներ (նահանգներ) կամ փաշայություններ, իսկ կուսակալություններն ստորաբաժանված էին սանջակների կամ դավառների: Կուսակալության գլխին գտնվում էր փաշան կամ բեգլերբեգին, որպես զինվորական և վարչական պետ ու ղեկավար: Ամեն մի կուսակալ իր կարգին պարտավոր էր իր եկամտի յուրաքանչյուր 5,000 ստակի դեմ նույնպես մի զինվոր հանել, բայց նրանք սովորաբար շատ ավելի էին դուրս բերում, քան ստիպված էին, թե ցույցի և թե սուլթանին հաճոյանալու համար:⁵ Նույնպիսի պարտավորություն ունեին նաև դավառակալները կամ սանջակբեգիները:

Կուսակալներն ու դավառակալները նույնպես բաժիններ ունեին կուսակալությունում գտնվող «պետական հողերից», որոնցից տիրության իրավունքով օգտվում էին այնքան ժամանակ, որքան պաշտոնի վրա էին: Այսպիսի կալվածները կոչվում էին խասսի-ումերա կամ արփալիկ, որը հայկական աղբյուրներում կոչվում է կեր, կերուածք:⁶ Սրանք տարեկան 100,000 ստակից ոչ-նվազ եկամուտ ունեցող ավատներն էին:

¹ Ricaut, „Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman“.

² Ibidem, p. 590—606.

³ В. Д. Смирнов, „Кучибей Гомюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции“ (С.—Петербург, 1873), стр. 88—89.

⁴ Նրանց մասին տես Ricaut, „Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman“, liv. III., chap. X.

⁵ Ibidem, p. 179.

⁶ Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց» (Վաղարշապատ, 1903), էջ 24—26: Հայերեն սույն տերմինի մասին տես՝ Հր. Աճառյան, «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրության մեջ», հտ. Բ (Վենետիկ, 1922), էջ 94—96:

Հայկական նախկին նահանգներն, ամբողջությամբ կամ մասամբ մտնելով Օսմանյան Կայսրության սահմանների մեջ, երկրի մյուս մասերի նման բաժանված էին զանազան կուսակալությունների, որոնք, ըստ Ռայկոտի, ավատների թվի և փաշաների եկամուտների հետ միասին, հետևյալ կազմն էին ներկայացնում XVII դարի կեսերին¹։

Ա. Վանի կուսակալություն.— Կազմված էր նախկին Վասպուրական, Մոկք, Տուրուբերան և Այրարատ նահանգների մասերից։ Ուներ 13 սանջակներ։

1. Վան Van. 2. Ադիլջևազ Adilcevaz (Արձիկ). 3. Էրջիշ Erciş (Արճեշ). 4. Մուշ Muş. 5. Բարգիրի, Bargiri (Բերկիր). 6. Դյարգյար Gârgâr (Կարկառ). 7. Քիսան Kisan (Կեցան). 8. Իսփայիրդ Ispayird (Սպարկերա). 9. Աղաքիս Ağakis. 10. Կոթուր Kotur (Կոտոր). 11. Բայազիդ. Bayazid. 12. Բերդա Berda. 13. Օվաջըկ Ovacık.

Ուներ 185 գիամեթ և 826 թիմար, որոնք նվազագույն հաշվով 2392 կովոզ էին տալիս։ Փաշայի տարեկան եկամուտը 1,132,209 ստակ էր։²

Բ. Էրզրումի կուսակալություն.— Կազմված էր պատմական Հայաստանի Բարձր-Հայք, Տուրուբերան, Այրարատ ու Տայք նահանգների և Փոքր-Հայքի մասերից։ Ուներ 12 սանջակներ և 13 բերդեր։

1. Էրզրում Erzurum (Կարին). 2. Կարահիսարի-Շարքի Karahisari-Şarkı կամ Շաբին-Կարահիսար Karahisari-Şabin. 3. Քըզը Kığı (Կեղի). 4. Փասին Pasin (Վերին Բասեն, Հասան-Կալե). 5. Իսփիր Ispir (Սպեր). 6. Խրնուս Xınus. (Խնուս). 7. Թեքման Tekman. 8. Թորթում Tortum. 9. Մեջենգերդ Mecengerd (Մժնկերտ, Ստորին Բասեն). 10. Մամրեան Memrevan (Նարիման). 11. Կըզուչան Kızuçan (Դըզըլջան). 12. Մելազգերդ Melazgerd (Մանազկերա)։

Կուսակալությունում գտնվում էին 123 գիամեթ և 5.548 թիմար, որոնք նվազագույն հաշվով տալիս էին 11,584 կովոզ։ Փաշայի տարեկան եկամուտը 1,200,660 ստակ էր։

Գ. Կարսի կուսակալություն.— Կազմված էր նախկին Այրարատ և Դուդաքք նահանգների մասերից։ Ուներ 7 սանջակներ։

1. Կարս Kars. 2. Էրդեհանի-Քյուչուք Erdehani-Küçük (Արդահան Փոքր). 3. Խոջեան Xocëvan. 4. Զարուշատ Zaruşat (Զարիշատ). 5. Քեչեվան Keçëvan. 6. Կադրղման Kağızman (Կադղվան). 7. Փասին Pasin (Անփայտ Բասեն կամ Փոքր Վանանդ)։

Այս կուսակալության գինվորական ավատների թիվը չի նշված։ Փաշայի տարեկան եկամուտը 820,650 ստակ էր։

Դ. Դիարբեքիի կուսակալություն.— Այս կուսակալությունը կազմված էր կես առ կես հին Հայաստանի և Հայկական Միջագետքի զավառ-

¹ Տալիս ենք ըստ Ricaut-ի, „Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman“, liv. I, chap. XII et liv. III, chap. III. Ռայկոտի մոտ անունները չափազանց աղավաղված են, իսկ մենք այստեղ ներկայացնում ենք ուրիշ աղբյուրների օգնությամբ մեր կատարած ստուգումների արդյունքը և ճշտումները միայն։

² Այս շրջանում 80 ստակը կամ ակչին արժեք մի սպիտակ սկուդ։ Ակչե կոչվում էին արծաթե թուրքական մանր դրամները։ Ակչե akçe բառը նշանակում է «սպիտակ» և գոյականաբար թարգմանությունն է նոր հունարեն άσπερο «սպիտակ» ածականի, որից և նմանապես հայերեն ըտակ (գոյ.) <սպիտակ (ած.)։

ներից: Հին Հայաստանից նրա մեջ ընդգրկված էին Չորրորդ-Հայքի նահանգը զբեթե ամրոցաւթյամբ և մի շարք գավառներ Աղձնյաց նահանգից: Ուներ 20 սանջակներ, որոնցից մի մասը կայսերական էին, իսկ մնացածը՝ ժառանգական:

Կայսերական էին հետևյալ սանջակները.

1. Դիարբեքիր Diarbekir (Ամիգ Amid). 2. Խարպութ Xarput (Խարբերդ). 3. Արցնի Argni, Argana 4. Սիվերեք Sivereck (Սևավերակ). 5. Նիսիբին Nisibin (Մծբին). 6. Հիսնի-Քեյֆ Hisni- Keyf. 7. Չիմիշգեզեք Çimişgezek (Չմշկածաղ). 8. Սիրտ Siirt (Սղերտ). 9. Մեֆարեկին Mefarekin (Նփրեկերա). 10. Ակչե-Կալե Akçe Kale. 11. Խաբուր Xabur. 12. Սինջար Sincar

Հետևյալները քրդական ժառանգական սանջակներ ocaklık էին.

13. Սաղման Sağman. 14. Կուլբ Kulb (Խուլբ). 15. Մինրանի Mih-rani. 16. Թերջիլ Tercil. 17. Աթակ Atak. 18. Փերթեք Pertek (Բերդիկ). 19. Չապակչուր Çapakçur (Չապաղչուր). 20. Չերմիք Çermik (Չերմիկ):

Կուսակալութիւնում գտնվում էին 106 զիամեթ և 540 թիմար, որոնք նվազագույն հաշվով 1,504 կովոզ էին տալիս: Քրդական սանջակներից միայն Կուլբում կային ավատներ:

Բացի վերոհիշյալ 20 սանջակներից՝ կային նաև 5 հուքյումբներ hükümet, այսինքն հայրենական իրավունքով քուրդ բեգերի պատկանող ժառանգական իշխանութիւններ, որոնք զօրք էին տալիս պետութեան ծախսով: Նրանք հետևյալներն էին.

1. Էգիլ Egil (Ալլ). 2. Փալու Palu (Բալու). 3. Ջեդիրե Cezire (Գլիրա). 4. Խըզու Xizu (Խզու). 5. Գենջ Genc.

Փաշայի տարեկան եկամուտը 1,200,660 ստակ էր:

Ե. Չըլզըրի կուսակալութիւնը. — Այս կուսակալութիւնը կազմված էր նախկին Տայոց և Դուզարաց նահանգների մասերից: Ուներ 10 սանջակներ.¹

1. Չըլզըր Çıldır. 2. Օլթի Olti, Oltu (Ուխտիք). 3. Խարթուս կամ Խըրթըղ Xartus, Xirtız (Խերթվիս). 4. Էրդենուջ Erdenuc (Արտանուջ). 5. Էրդեհանի-Բույուք Erdehani-Büyük (Արդահան Մեծ). 6. Խաջրեք Xacrek. 7. Փոսխու Posxu (Փոցխով). 8. Մախսիլ Maxcil (Մաջխել). 9. Իջարեյի-Փենրեք Icareyi-Penbek (Փամբակ, Բամբակ). 10. Փերթեքերեք Pertekrek (Բերդագրակ):

Ուներ 106 զիամեթ և 659 թիմար, որոնք նվազագույն հաշվով 1,742 կովոզ էին տալիս: Փաշայի եկամուտը 925,000 ստակ էր:

Զ. Փոքր-Հայքի գավառներ: — Վերոհիշյալներից բացի՝ մի քանի ուրիշ սահմանակից կուսակալութիւնների մեջ բաժանված էր նաև Փոքր-Հայքը: Սեբաստիայի Sivas, Դիվրիկի Divrik և Արաբկիրի Arabkir գավառները (Նըկրորդ-Հայքից) մտնում էին Սըվազի կամ Սեբաստիայի կուսակալութեան մեջ. Մարաշի Maraş, Մալաթիայի Malatya և Սամսադի Samsad գավառները (Նըրորդ-Հայքից)՝ Մարաշի կուսակալութեան մեջ.

¹ Այս սանջակներից մի մասը հայկական են, իսկ մի մասը վրացական: Մինք Չըլզըրի կուսակալութեան ամրոցական պատկերը պահելու համար տալիս ենք բոլորը միասին:

իսկ Կեսարիայի Kayseri գավառը (Առաջին—Հայքից)՝ Կարամանիայի կուսակալության մեջ:

Փոքր-Հայքի այս գավառներում ևս կային մոտավորապես 81 զիւմեթ և 1,929 թիմար, որոնք նմանապես նվազագույն հաշվով տալիս էին 4,182 կովոդ: Այս գավառների փաշայական տարեկան եկամուտը միջին հաշվով 857,079 ստակ էր:¹

Այս էր արևմտյան Հայաստանի վարչական պատկերը:

Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը բաժանում էր այն դառն ճակատագիրը, որը վիճակված էր Օսմանյան Կայսրության ընդհանրապես բոլոր ժողովուրդներին:

Թուրքիայում իշխում էր զուրանական սկզբունքներով ամրապնդված ասիական բիրտ բռնակալությունը. բայց XVI դարի վերջերից սկսած կենտրոնական իշխանության թուլացումն ավելի էր վատթարացրել զրությունը զինվորա-ֆեոդալական այդ երկրում, տեղի տալով բարքերի ընդհանուր անկման և ներքին անկարգությունների, որոնց թվում առաջին հերթին մի շարք զինվորական ապստամբությունների:

Սուլթան Մուրադ III-ի (1546—96 թ. թ.) օրով զինվորական կարգերի և իրավունքների մեջ մուծված զեղծումների հետևանքով դարի վերջին տասնամյակում զինվորական անդադրում ապստամբություններ ծագեցին երկրի բոլոր կողմերում, մայրաքաղաքից մինչև Սիրիա և Նդիպտոս, Բուդայից մինչև Թավրիզ:

Բայց ապստամբությունների գլուխ գործոցն եղավ այսպես կոչված ջալալիների շարժումը, որն այս նույն ժամանակամիջոցում սկսվելով, XVII դարի սկզբներին տարածվեց կայսրության ասիական նահանգներում, մայրաքաղաքից մինչև պարսկական սահմանները: Այդ ապստամբներից առաջինն եղավ սեղբանների ղեկավար Արդուլալիմը, որ կոչվում էր Կարա-Յազիջի: Սա հունգարական ճակատից խույս տվող փախստականների գլուխն անցած նախ ամրացավ Ուրֆայում (Նդեսիայում), որտեղից հետզհետե ստվարացած շարքերով առաջացավ դեպի Սեբաստիա, Կեսարիա և այլ շրջաններ: Նրա օրինակին հետևեցին ուրիշներ, նրա եղբայր Դելի-Հասանը՝ Կարամանիայում, Քյոսե-Նեֆեր փաշան՝ Լեվենդում, Ահմեդ փաշան՝ Սեբաստիայում, Կարա-Սայիդը և Ուզուն-Հասանը՝ Մարզվանում ու Կասթեմունիում: Էրզրումի կուսակալությունը սեղբանների ձեռքումն էր: Քիչ հեռու հանդես եկան Կալենդեր-Օղլի Մեհմեդ փաշան, Սաչլուն ու Ուզուն-Խալիլը. նաև Մուսելլի-Չաուշը, Ջեմշիդը, քուրդ Ջամբուլադը, Դրուզի Ֆախրեդդինը և բազմաթիվ ուրիշներ: Նրանց դեմ կատարված բազմաթիվ արշավանքները միշտ պարտություն կրեցին. միայն մեծ վե-

¹ Այս հաշիվը մոտավորապես ճիշտ է: Արել հնք հետևյալ կերպ: Սեբաստիայի փաշայի տարեկան ընդհանուր եկամուտը՝ կուսակալության 7 գավառներից՝ 900,000 ստակ է. ուրեմն՝ յուրաքանչյուր գավառից միջին հաշվով 128,571 ստակ, որով հայկական 3 գավառներից՝ 385,713 ստակ: Մարաշի փաշայի տարեկան ընդհանուր եկամուտը՝ կուսակալության 5 գավառներից՝ 628,450 ստակ է. այսինքն՝ յուրաքանչյուր գավառից միջին հաշվով 125,690 ստակ, ուստի՝ հայկական 3 գավառներից՝ 377,070 ստակ: Կարամանիայի փաշայի տարեկան ընդհանուր եկամուտը՝ կուսակալության 7 գավառներից՝ 660,074 ստակ է. որով՝ մի գավառից միջին հաշվով 94,296 ստակ: Այսպիսով՝ երեք կուսակալությունների մեջ Փոքր-Հայքի 7 գավառների փաշայական եկամուտների ընդհանուր գումարն անում է մոտավորապես 857,079 ստակ:

գիր Մուրադ փաշան էր, որ 1607/08 թվերին կարողացավ որոշ չափով խորտակել նրանց ուժը:¹

Զալալիների շարժումը Թուրքիայում ստեղծեց լարված դրություն: Ներքին խռովությունները հայերի առանց այն էլ ծանր վիճակը դարձրին ճգնաժամային: Շարժմանը միացած ավազակային տարրերը առանձին դաժանությամբ էին կողոպտում և սպանում հայ բնակչությանը:

Առաքել Դավրիժեցին նրանց մասին խոսելով ասում է.

«Սոքա ամենեքեան Զալալիք էին որք ոչ հնազանդէին թագաւորին, և ոչ ի տեղի ուրեք զկայ առեալ բնակէին, այլ աշխարհաւերք և աշխարհակործանք և ուր և լսէին զհամբաւ շինութեան, դիմեալ անդր հասանէին, աւարեալ կողոպտէին և զշինուածսն հրդեհեալ այրէին: Ի մերձակայից Կոստանդնուպօլսի՝ մինչև ցերեան քաղաք, ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուր-դափուն, զՍպիտակ ծովու մէջն և զՍեաւ ծովու մէջն, այս եզերքս՝ զորս ծրագրեցի, զսոցա մէջն դայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին»:²

Առաքել Դավրիժեցու խոսքը վերաբերում է, ուրեմն, նաև հայկական նահանգներին: Իրոք, աննկարագրելի էին, օրինակ, Սեբաստիայի հայու-թյան էջրած տառապանքները. Մելքիսեթ Սեբաստացին Կարա-Յազիջիի արշավանքի առթիվ պատմում է, թե «մատնեցաւ քաղաքն և երկիրն մարդով և անասնով, ընչուքն և ապրանաւքն ի ձեռն արեանարբու գազանին, որ անխնայ կոտորեաց բազում քրիստոնեայս... և բազում աւուրս նստեալ յեզր քաղաքին այրեաց և աւերեաց զգեղեցկաշէն քաղաքն և զաւանքն, մինչ զի ամայի մնաց Սեբաստիայ թեմովն և վիճակովն բազում ժամանակս»:³ Նմանօրինակ պատկեր ունեցավ և Թոխաթը՝ նախկին Շվդոկիան, Դելի-Հասանի արշավանքի ժամանակ, ինչպես այդ առթիվ իրենց պրած «Ողբ»-երում երկարորեն պատմում են Ստեփանոս Թոխաթեցին⁴ և Հակոբ Բաթուկենցը:⁵ Այսպես եղավ և Մեծ-Հայքի գավառներում, ինչպես Ազարիա Սասնեցին մի առ մի պատմում է. Քեփենեք-օղլին ավերեց Կեղիի շրջանը.

¹ J. de Hammer, «Histoire de l' Empire Ottoman», trad. de l' allemand par Dochez, t. II (Paris, 1844), livres XLI—XLIII.

Հայկական ժամանակակից աղբյուրներ շատ կան Զալալիների ավերածությունների մասին: Պատմական ճոխ նյութ է պարունակում, օրինակ, Ազարիա Սասնեցու քերթվածը. «Ողբ ի վերայ հարուածոց արևելեան գաւառացն և աշխարհին Հայոց ի ձեռաց ձեւալեանց», Հանդէս Ամսթրայ, 1936, էջ 325—336: Ընդարձակ տեղեկություններ կան նաև Գրիգոր Կամախեցու և Առաքել Դավրիժեցու մոտ: Մեզ ծանոթ են ուրիշ անտիպ աղբյուրներ ևս: Տեսնել նաև Հ. Մ. Չամչյանի «Պատմութիւն Հայոց», հտ. Գ (Վենետիկ, 1786), էջ 556—561: Թուրքական աղբյուրների օգտագործմամբ կարևոր, բայց մասնակի աշխատություն է՝ А. С. Тверитинова, «Восстание Кара Языджи—Дели Хасана в Турции» (Москва—Ленинград, Изд. Академии наук СССР, 1946), որը միայն Կարա-Յազիջիի և Դելի-Հասանի շարժումներն է ընդգրկում, 1596—1604 թ. թ.:

² «Պատմութիւն Առաքել Վարդապետի Դաւրիժեցւոյ» (Վաղարշապատ, 1896), էջ 87:

³ Երեանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագիր № 1875, էջ 229բ:

⁴ Ստեփանոս Թոխաթեցի, «Ողբ և ոտանաւոր տաղ ի վերայ Նւդոկիա մեծի քաղաքին, որ այժմ Թոխաթ ասի, զոր անօրէն և անհաւատ Տէլու Հասան Ղարայ Նազըճին գալի և ձէլալի յայտնեցաւ» և այլն, տեսնել Հ. Դ. Ալիշանի «Հայապատում», մասն Բ (Վենետիկ, 1901), էջ 605—608:

⁵ Հակոբ Բաթուկենց, «Ողբ ի վերայ Նւդոկիա քաղաքին՝ որ այժմ ասի Թոխաթ, զոր ոմն անօրէն Տէլու Հասան ասին որ էկաւ այրեաց և աւերեաց զաշխարհն», տեսնել անդ, էջ 608—610:

Արուսեֆը քանդեց խնուսը և «այնքան սա խեղճ բաներ արաւ, մինչ զի ճակատն եղջիւր բուսաւ»։ Իբրահիմ բեգը երեք հազար մարդով ամբողջ վեց տարի ավերեց Մուշի գավառը և շրջակա երկրները, «ազգի աղգի չարիս ածեալ, զինչըս նոցա յափըշտակեալ, զբընակիչսն փախուցեալ, զապրանք վանացն առ ինքն առեալ», և ապա մինչև Ներևան սփռեց իր ավերածութիւնները։ Միւր Մահմեդը քարուքանդ արեց Մերզինը և Մծբինը մինչև Ամիգ։ Քյոսե-Սեֆերը քսան հազար մարդով յոթը տարի շարունակ «ի յԱնթափու մինչ Արզըրուտ, անթիւ բազում արար զուլում»։ Միւր էդդինը ավերեց Դիարբեքիւրի գավառները, Հիսնի-Քեյֆից և Ամիգից մինչև Մծբին, և Ջեզիրեից մինչև Սղերտ, և այլն¹։ Իսկ Հայաստանի արևելյան գավառներում,—Կարբի, Ապարան, Ղըրխ-Բուլախ, Ծաղկաձոր, Գառնի, Ներևան, Դեղարքունիք, որոնք այդ շրջանում թուրքերի ձեռքումն էին,—ջալալիների գործած նմանօրինակ արարքների մասին երկարորեն զրել է Առաքել Դավրիժեցին²։

Այսպիսով, Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններն էլ հավասարապես ուռժել էին այդ ապստամբութիւններից։ Այկեւի բնդհանուր պատկերն այսպէս է ամփոփել Ազարիա Սասնեցին իր «Ողբ»-ում.

«Այս ամենայն չարս որ գըրեալ,
Ի մեր մեղացըն գործեցեալ.
Հայաստանու հիմըն քակեալ,
Մինչև ի սպառ զնա կործանեալ.
Հազար քառսուն թուին ըսկըսեալ (1591 թ.)
Մինչ ի վաթսունըն ժամանեալ (1611 թ.).
Եւս առաւել չարիք ցուցեալ,
Ջաշխարհս Հայոց բընաւ ջընջեալ»³։

Ուրեմն ամբողջ քսան տարի է տեւել ջալալիների այս ապստամբութիւնը⁴։

Սակայն այս ապստամբութիւնն ունեցաւ նաև այլ հետևանքներ, որոնցից առաջինը սոփն էր։

«Եւ յայտմ պատճառէ,—ասում է Առ. Դավրիժեցին,—հողագործք և երկրագործք՝ որք յուրաքանչիւր տեղիս գոյին, յերկիւղէ և յահէ սոցա փախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս, և ի փապարս լեռանց ամբանային, և ոչ կարէին առնել երկրագործութիւն. վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ ու կուտ բարձաւ ամենեկին և սկսաւ լինիլ սղութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց և ոչ գտանիւր. և թէ ուրեք ուրեք ևս զտանիւր, և այն ևս ծանր գնոյ»⁵։

Սոփն ամենակուլ գազանի նման տարածվեց երկրի մինչև հեռավոր անկյունները։ Մարդիկ կերան ձի, ջորի, էջ, շուն, կատու, «և այլ ինչ որ ի ձեռս անկաներ վասն կարեաց կերակրոյն», շարունակում է Դավրիժեցին և զրուտ. «Իբրև այլ առաւել սաստկացաւ սոփն, սկսան ուտել զմե-

¹ Ազարիա Սասնեցի, «Ողբ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 331—333,

² Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 79—85։

³ Ազարիա Սասնեցի, «Ողբ», Հանդէս Ամսօրեայ, 1936, էջ 334—335։

⁴ Ջալալիների շարժման սոցիալական բնույթի մասին մենք հետազոտում հանգամանորեն կարտահայտվենք առանձին հոդվածով։

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 87։

ռեալս՝ և ոչ Թաղէին՝ այլ ուտէին. քանզի զօրացեալ էր ի վերայ աշխարհի սողն: Եւ բազումք ի բազում տեղիս զկենդանի մարդս ըմբռնէին և ուտէին», «և ոչ միայն զայլ օտար մարդ ուտէին՝ այլ և արք և կանայք զգաւակս իւրեանց կերեալ են»: Եվ նույն մատենագիրը մեր աչքերի առաջ դնում է բազմաթիվ տեսարաններ այդ ողբալի կյանքից. մեզ դրվագներ է պատմում Հայաստանի զանազան կողմերից, Սեբաստիայից մինչև Կարին և մինչև Այրարատյան աշխարհը:¹

Զաւալիների ապստամբութեան հետևանքներից մեկը եղավ Շահ-Աբբաս I-ի արշավանքը և արևմտահայ նահանգների մի մասի բռնի ամայացումը ժողովրդական մասսաներից, այն իմաստով, որ օգտվելով Օսմանյան Կայսրության այս ներքին շփոթություններից, պարսիկները նախ գրավեցին Թուրքական Հայաստանի մի շարք գավառները, և ապա, երբ ստիպված եղան նահանջել օսմանյան բանակների առաջ, այդ գավառների ամբողջ ազգաբնակչությունը վարեցին ու քշեցին դեպի պարսկական Հայաստան և այնտեղից էլ, տեղական հայերի հետ միասին, դեպի Պարսկաստանի խորքերը (1605 թ.): Այսպես՝ նրանք օսմանյան Հայաստանից գերեցին ու տարան Շարափխանայի (կամ Զարափխանայի), Շիրակի, Զարիշատի, Կարսի գյուղերի մի մասի և Կաղզվանի ձորի ու Ալաշկերտի շրջանի ամբողջ բնակչությունը. նաև Կարինի, Բասենի, Խնուսի, Մանազկերտի, Արծկեի, Արճնշի, Բերկերի և Վանի ամբողջ գավառների բնակիչներին:² Առաքել Դավրիժեցին, որ մեզ տալիս է այս տեղեկությունը, պատմում է նաև, թե ինչպիսի աննկարագրելի թշվառություն պայմաններում է տեղի ունեցել այդ բռնագաղթը և թե ինչպես տասանորդվեց ժողովուրդը մինչև Պարսկաստան հասնելը:³ Իսկ օսմանյան Հայաստանի այս ամայացման ծավալը պատկերացնելու համար բավական է ասել, որ միայն Արծկեից գերված հայերի թիվը 23,000 էր, չհաշված սպանվածները:⁴

Զաւալիների ապստամբութեան անմիջական հետևանքներից մեկն էլ եղավ հայ ժողովրդի արտագաղթը իր հայրենի երկրից, արտագաղթի այն մեծ հոսանքը, որն ամբողջովին ամայացրեց հայկական նահանգները: Հայրենի երկրից փախչող ժողովրդական մասսաները հարյուր հազարներով դեպի պանդխտություն դիմեցին, նույնպիսի աննկարագրելի պայմաններում: Գրիգոր Կամախեցին, իբրև ականատես, այսպես է նկարագրում Կ. Պոլիս հասնող գաղթի կարավաններից մեկը.

«Տեսաք որ Հարզուլումէն ի վայր ամենայն աշխարհի մարդիկ երկրակոչ էին արարել ի յահէ սպանողացն և չարաչար տանջողացն, ի փախուստ տեղացն մազապուրծ լինելով, թափուր և ունայն յամենայնէ, մերկ և բոկ մուրանալով եկին յԸստամբօլ...»:⁵

Այս արտագաղթը և Շահ-Աբբասի բռնագաղթը բացասաբար ազդեցին Թուրքական Հայաստանի ազգային կազմի ապագա բախտի վրա, որովհետև հետագայում շատ սակավ մարդիկ միայն կարողացան վերագաղտնալ երկիր: Արտագաղթը երկու գլխավոր ուղղություն էր ունեցել: Բնակչության

1 Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 88—90:

2 Անդ, էջ 53, ավելի ընդարձակորեն՝ էջ 30—36:

3 Անդ, էջ 38—46:

4 Անդ, էջ 33:

5 Գրիգոր Կամախեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 68—69:

մի մասն ուղղվել էր դեպի արևելք՝ ապահովություն փնտրելով Երևանի Գանձակի, Թավրիզի և Արտավիլի շրջաններում ու շրջակա գավառներում, իսկ այդ տեղերից Շահ-Աբբասը՝ իր վերահիշյալ գերեվարության ժամանակ նրանց բոլորին քչեց դեպի Պարսկաստան։ Երկրորդ ուղղությունը եղել էր դեպի արևմուտք՝ Կ. Պոլիս ու շրջակայքը (ամբողջ Ռումելիա), մինչև Մոսկովիա և Լեհաստան, Կիպրոս ու Հոգոս, Կաֆա (Ղրիմում) և Գոզլով, և ավելի հեռավոր վայրեր։¹ Ըստ Սիմեոն Լեհացու՝ Կ. Պոլսում 1608 թվին 80 տուն տեղացի հայերի դեմ 40,000 տուն դադթականներ կային. և «թէ հաշուես ի Պոլստանայ մինչև Ստամբուլ, պոլսուն Ուսումելին մինչև մեծն Վանատիկ, նա չկա քաղաք, գեղ կամ չփալիկ, որ հայ չկենայ. որ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց ցիրուցան եղեալ եմք ի վերայ երկրի սրպէս զփոշի»։²

Այսպիսի չարարատիկ տեսարանով էր բացվում արևմտահայ ժողովրդի պատմության վարագույրը XVII դարի սկզբներին։

Սակայն, ինչպես ասացինք, առանց այն էլ Թուրքիայում տիրում էր ասիական բիրտ բռնակալությունը, որի տակ տառապում էին կայսրության բոլոր ժողովուրդները, — այդ թվում և թուրք աշխատավորությունը, — թեև ոչ-հավասարապես. իսկ հատկապես հայ ժողովրդի դրության մասին խոսելիս պիտի ընդգծել, որ Թուրքիայում տիրում էր մի այնպիսի իրավակարգ, որի տակ շնչելն անհնարին էր կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների համար։

Օսմանյան Թուրքիան թեոկրատական կարգերի դասական տիպարն էր։ Այնտեղ ղուրանի և շերիաթի սկզբունքների վրա կառուցված հասարակության ու պետության գլխին կանգնած էր սուլթանը, որ համարվում էր Ալլահի ստվերը երկրի վրա և Մուհամմեդի օրինական հաջորդը։ Նա բացարձակ իշխանությամբ «հավատացեալ» և «անհավատ» միլիոնավոր հպատակների ճակատագիրն էր վարում։

Մահմեդական երկրներում թեև օրինականորեն ընդունված էր իրավահավասարության սկզբունքը, — դոնե տեսական հողի վրա, — բայց դա միայն Մուհամմեդի հետևորդներին էր վերաբերում. ոչ-մահմեդական ժողովուրդները բառի բովանդակ առումով իրավագուրկ էին։ Տիրող օրենսդրությունն ու ավանդությունները խիստ կերպով որոշել ու սահմանել էին «անհավատների» գիրքը «հավատացեալների» հասարակության մեջ։ Մահմեդական աշխարհում ընդունված վաղեմի սովորությամբ խարաջը ոչ-մահմեդականներին իրավապես տարորոշող նշանն էր հանդիսանում։

Այսպես էր և Թուրքիայում։ Այնտեղ ոչ-մահմեդական ժողովուրդները, — հայերը, հույները, բուլղարները, սերբերը, ալբանացիները, ասորիները, հրեաները և այլն, — խարաջ էին վճարում և ապրում կատարեալ ստրկության մեջ։ Ռայան (ոչ-մահմեդական հարկատու հպատակ) կամ գյավուրը (անհավատ), ինչպես անվանում էին ոչ-մահմեդականներին, արհամարհված տարր էր։ Մահմեդականը արտոնյալ գիրք ուներ նրա հանդեպ, իսկ դրանից բխող կրոնական մոլեռանդությունն ու անհանդուրժողությունը դուռ էին բաց անում բազմապիսի զեղծումների։

Խարաջը, որ իբր թե ոչ-մահմեդականին իր կրոնն ազատորեն դավա-

¹ Առաքել Դավրիժեցի, «Պատմութիւն», էջ 88 և 147—148; Գրեգոր Կամախեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 51 և 322—323։

² «Սիմեոն զպրի Լեհացույ ուղեգրութիւն», Համդէս Ամսորհայ, 1932, էջ 469։

նեղու իրավունք էր տալիս¹, ոչ մի ապահովություն չէր տալիս կրոնական բռնությունների դեմ: 1661 թվին Կ. Պոլսում որպես արքունի սեփականություն աճուրդի հանվեցին հունական, հայկական և հրեական ազգային սեփականությունները, այն պատճառով, որ այդ համայնքները Ջուլումիյեի մզկիթի շինություն համար պայմանավորված գումարները չէին վճարել: Ավագակային որոշման դո՛ւ գնացին նախ հրեաները. «և ծախեցին դամենայն տեղիս և զբնակությունս և զթաղս և զաղօթանոցս վասն ճամոյն շինութեան... և առին մեծամեծք Տաճկաց՝ մզկիթս և օտաւարս, տունս և դարպասս առնելով տաճկաստանեաց»². Իսկ հույներն ու հայերը, շտապելով վճարել պահանջված գումարները, կարողացան բարեփոխել հրամանը, այն տարբերությամբ, որ իրենց կալվածները միայն քրիստոնյաների ծախվեն, բայց այն պայմանով, որ վերանորոգում չկատարվի, այլ միայն բնակարաններ կառուցվեն. այլ խոսքով՝ նրանք թե՛ պահանջված գումարները վճարեցին և թե՛ իրենց սեփականություններն աճուրդով կրկին գնեցին:³ 1662 թվին նույնքան և ավելի ողբալի տեսարաններ պարզվեցին մայրաքաղաքում ու գավառներում: Արքունիքի քարոզիչ շեյխ Վանիի զրդումով հրաման եղավ Կ. Պոլսում քանդել այն բոլոր եկեղեցիները, որոնք սկսել էին վերանորոգվել 1660 թվի մեծ հրդեհից հետո: Ողբերգությունն սկսվեց սոսկալի հալածանքով, բանտարկություններով ու տուգանքներով, և վերջացավ բազմաթիվ հունական ու հայկական եկեղեցիների կողոպուտով ու քանդումով:⁴ Նույն հրամանն ուղարկվեց նաև գավառները. եկեղեցիներ քանդվեցին Կարսում, Ակնում և Շաբին-Կարահիսարում. Կարինում հայոց ս. Ստեփանոս եկեղեցին մզկիթի վերածվեց. միայն Վանում է, որ տեղական պաշտոնեությունն անտեսեց այդ հրամանը, իհարկե կաշառի ուժով:⁵

Թուրքերի համար միաժամանակ մարտական խնդիր էր ճնշված ժողովուրդների մահմեդականացումը:

«Տաճիկք մեծ վարձք համարելով զքրիստոնէից ուրանալ զՔրիստոս և ի Մահմէտի օրէնս և ի կրօնս դառնալ,—ասում է Գրիգոր Կամախեցին,— զխաչ և զեկեղեցի բեկանել և խորտակել, և հաւատացեսլք որ ոչ հաւանին Մահմէտի և չար կրօնից նորին, ազգի ազգի տանջանօք չարչարեն և հրով այրեն և համարին պաշտօն Աստուծոյ մատուցանել»:⁶

Այս երևույթի մասին խոսում է և Ռայկոտը, ասելով թե նրանք բազմատեսակ բռնություններ և «անթիվ անհամար մեքենայություններ» են ի դորձ դնում այլաիրոններին մահմեդականացնելու համար:⁷

Նահատակության բազմաթիվ փաստեր հաստատում են Կամախեցու և Ռայկոտի վկայությունները: Մի կողմ թողնելով նախորդ և հաջորդ դա-

¹ Michel Fevre, «L'Etat présent de la Turquie», (Paris, 1675), p. 154.

² «Օրագրութիւն Երեմիա Չէլեպի Քէօմուրճեանի» (Երուսաղեմ. 1939), էջ 375: Նաև նույն հեղինակի «Պատմութիւն համառօտ Դժ. տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն», Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռ. № 1675, էջ 159ա:

³ Նույն, «Օրագրութիւն», էջ 384—392: Տեսնել նաև Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», էջ 35: J. de Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», t. III, p. 78.

⁴ Երեմիա Չէլեպի, «Օրագրութիւն», էջ 400: Նաև նույն հեղինակի «Պատմութիւն համառօտ Դժ. տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն», էջ 160ա: Հակոբ Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», էջ 35:

⁵ Գրիգոր Կամախեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 467—468:

⁶ Ricaut, «Histoire de l'état present de l'Empire Ottoman», p. 335—336.

րերը՝ XVII դարի կեսերին մի շարք սրտաճմլիկ դեպքերի ենք պատահում հայկական կյանքում:

Թուրքերն ըստ սովորության զանազան պատրվակներով այս կամ այն անհատին ստիպում էին խլամանալ. և եթե դո՛ւր մերժում էր՝ չարչարում էին հազար ու մի ձևերով և սպանում: Օրինակ՝ 1631 թվին Բաղեշում այրեցին հիզնացի կոշկակար Սարուխանին, որի հանցանքը եղել էր այն, որ ամուսնացել էր մի կնոջ հետ, չիմանալով վերջինիս մահմեդական քուրդ լինելը, և չէր կամեցել իր հանցանքը քավել մահմեդական դառնալով: 1642 թվին Դիարբեքիրում չարաչար մահով սպանեցին տասնևհինգամյա պատանի Նիկողայոսին, կացինով ջարդելով նրա բազուկներն ու ոտերի ոլոքները, այն ամբաստանությամբ, որ նա իբր թե Մուհամմեդին էր հայհոյել և չէր համաձայնվում ընդունել մահմեդական կրոնը: 1652 թվին նույն քաղաքում, նույն մեղաբրանքով և միևնույն ձևով սպանեցին նաև փականագործ քսանամյա Պաշատուրին: 1655 թվին թուրքանալ առաջարկեցին և հետո չարաչար տանջանքներով սպանեցին Վանի Ալյուր գյուղացի բանվոր Սիրունին, այն պատճառով, որ նա փողոցում իրեն քարկոծող մահմեդական երեխաներին քարով էր պատասխանել և դրա հետևանքով նրանցից մեկը գլխից ծանր վիրավորվելով մեռել էր: Նույն թվին նույնպես կրոնափոխություն առաջարկեցին և ապա սոսկալի մահով սպանեցին վանեցի Մխիթարին, որ համարձակվել էր իր հորը խոշտանգող մահմեդական երեխաների հավատին հայհոյել: Հաջորդ տարին անտանելի տանջանքների ենթարկեցին և հետո գլխատեցին ոստանցի Ավետիսին, իր քուրդ ծառայակիցների այն զրպարտության հիման վրա, որ իբր թե նա ցանկություն էր հայտնել մահմեդական դառնալու, բայց ինքը չէր ընդունում: 1662 թվին Կ. Պոլսում կախեցին զալաթիացի Դարբեկին, որին մի ժամանակ բռնի թլփատելով ենիչերիների գնդերի մեջ էին մտցրել, բայց ինքը փախչելով ուրացել էր իր նոր հավատը: 1672 թվին Կարինում գլխատեցին թոխաթեցի կոշկակար Բաղդասարին, սրովհետև նա 13 տարեկան հասակում տանջանքների տակ մահմեդական էր դարձել, բայց հետագայում հրաժարվել էր: Հաջորդ տարին դարձյալ Կարինում քարկոծելով սպանեցին Ղուլեկի որդի Հակոբին, որը, մի մուլլայի վկայությամբ, իբր թե խոստացել էր մահմեդական դառնալ, բայց ինքը չէր ընդունում: 1676 թվին Մուշում գլխատեցին տաթևացի պատանի Գրիգորին, այն պատճառով, որ չէր համաձայնվել մահմեդական դառնալու: 1677 թվին Սեբաստիայում քսանմեկամյա երիտասարդ վարսավիր Դավթին բաղմատեսակ չարչարանքների ենթարկեցին, քարկոծումով սպանեցին և դիակը հոշոտեցին այն բանի համար, որ նա իբր թե ասել էր, թե ինքը մահմեդական է, բայց ինքը չէր ընդունում: Նույն թվին դարձյալ Սեբաստիայում կախաղանի վրա քարկոծելով սպանեցին Գասպար Կովան անունով մի ծերունու, որը երիտասարդ ժամանակ հարկադրանքի տակ մահմեդական էր դարձել, բայց հետո զղջացել էր: Այսպես և ուրիշներ¹ եվ եթե այսօր շատ էր դիմադրությամբ նահատակություն հանձն առնողների թիվը, ապա կարելի է գուշակել, թե ինչքան մեծ պիտի լինեին թիվը այն անձերի, որոնք չկարողանալով սոսկալ խոշտանգումների, ընդունում էին «ճշմարիտ հավատը»:

¹ Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն և Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, «Հայոց նոր վկաները (1155-1843)» գիտական հրատարակություն (Վաղարշապատ, 1903), էջ 433-441, 449-487, 490-501, 503 և 504-519:

Թուրքերն ունեին նաև մասսայական մահմեդականացման մի միջոց, որը կոչվում էր դեվշիրմե (հավաքում), հայկական աղբյուրներում՝ մանկա-ժողով, ըստ որի քրիստոնյա հպատակներից պարբերաբար երեխաներ էին հավաքում և խլամացնում՝ ենիչերիների շարքերը լրացնելու համար, ենիչերիական կազմակերպության հղացող Կարա-Սալի Ջենգերելին (XIV դար) ասում էր, թե «պարտվածները ստրուկներն են հաղթականների, որոնց հասնում են նրանց գույքերը, կանայք, երեխաները՝ որպես օրինական ստացվածք. երեխաներին բռնի խլամացնելով և նրանց որպես ռազմիկ զինվորագրելով՝ հավատի ծառայությունը՝ կաշխատենք այս աշխարհում նրանց երջանկություն համար, միաժամանակ և նրանց հավիտենական փրկություն համար»¹

Մտնելով ենիչերիական շարքերի մեջ, նրանք անդամ էին դառնում բեգթաշինների ուխտին, որով միաժամանակ զինվորական ու կրոնավոր էին, ինչպես էին Եվրոպայում, օրինակ, տաճարական ասպետները։ Այս հավաքվածներից էին կազմված նաև իշ-օղլաններն ու աջեմի-օղլանները, որոնցից առաջինները սահմանված էին կայսրության բարձրագույն պաշտոնատարներ դառնալու (պալատական պաշտոնյաներ ու կուսակալներ, ենիչերի-աղասի, սիփահի-աղասի և այլն), իսկ երկրորդները՝ պալատական երկրորդական պաշտոնատարները²։ Մեր տարեգրությունները շատ անգամներ են հիշատակում Հայաստանում տեղի ունեցած մանկաժողովներ, սկսած 1519 թվից, և կարելի է պատկերացնել, թե ինչ խղճալի տեսարաններ էին պարզվում, երբ մայրերի գրկից երեխաներ էին խլում, զեն չխոսելով այն թալանի մասին, որն ընկերանում էր այդ բարբարոսական տեսարաններին։ Վերջին մանկաժողովը տեղի ունեցավ 1622 թվին «յամենայն աշխարհն Հոռոմոց և Հայոց» և «ոչ թէ զտղայք միայն առնուին, այլ շատ զրամ խնդրէին ընդ տղայոցն», բայց բարեբախտաբար էրզրումի Աբազա փաշան, որ ապստամբ էր, չթույլատրեց իր կուսակալությունում. իսկ Դիարբեքի իր կուսակալությունում և մոտակա շրջաններում արգելք հանդիսացավ Հալեր էֆենդին³։

Բռնի կրոնափոխության այս երևույթները մեր ժողովուրդն անվանում էր «տաճկացում», որ նշանակում էր մահմեդականացում և քուրքացում, և որը թուրքական տիրապետության տակ երևան եկած բռնակալական երևույթների մեջ ամենազարգացածն էր։

Սրան ավելացնենք նաև այլատարազություն օրենքը։

Ոչ-մահմեդականները պարտավոր էին մահմեդականներից զանազանվել իրենց տարազով, որովհետև, ինչպես ասում է Ռայկոտը,

«Թուրքերի մոտ գլխանոցից են ճանաչում, թե մարդիկ որ կրոնին կամ ինչ գիրքի են պատկանում. ինչ որ ծառայում է իմանալու, թե ումը կարելի է անպատիժ կերպով թշնամանել»⁴։

Հրացանելու համար պիտի ասել, որ օրենքը միայն գլխանոցին չէր վերաբերում, այլ ամբողջ տարազին, մինչև կոշիկները։

¹ J. de Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», t. I, p. 45.

² Ricaut, «Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman», p. 83—86 et 129—130.

³ Գրիգոր Կամախեցի, «Ժամանակագրություն», էջ 210—211։

⁴ Ricaut, «Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman», p. 264.

Այս մասին նմանապես բաղմաթիվ դեպքեր են հիշատակում մեր տարեգրությունները XVI դարի վերջերից սկսած: Օրինակ՝ 1662 թվին Կ. Պոլսում թաղավորը փողոցում տեղնուտեղը գլխատել տվեց մի հայի, որը համարձակվել էր իր ոտներին դեղին մետաղ (մուլի) հագնել, և այս առթիվ արգելքի ընդհանուր հրամանները վերանորոգվեցին, ինչպես պատմում է Երեմիա Չելերին:

«Իսկ յայգուցն մուսնտիկ աղաղակեալ յամենայն քաղաքս՝ ետաղարարին գիակեզս քրիստոնէից զխոյստ և զկապուտն՝ զի բնաւ մի երեւոցի: Եւ ի մեծամեծաց մինչև ցփոքունս եղին գտակ ի գլուխ և զալփաղ, և զհանդերձս ի վատ և ի տգեղս ամենեւեմ»:¹

Միևնույն հրամանը ուղարկվեց նաև կուսակալություններին:²

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ Օսմանյան կայսրության մեջ «անհավատի» ֆիզիկական գոյությունն իսկ ինքնին անբաղձալի երևույթ էր նկատվում տիրող տարրի կողմից³, և թուրքերը պարզապես «հանդուրժում» էին. Իսկ թե ինչ հարկադրիչ պատճառ կար հանդուրժողության, այդ մեղքացատրում է, շատ գեղեցիկ ու ճիշտ կերպով, Միքել Ֆերուրը:

«Իրենց երկրում քրիստոնյաներին ու հրեաներին հանդուրժում են այն պատճառով, որ նրանցից ավելի են օգուտ քաղում, քան իրենց կրոնակիցներից. և նրանց թողնում են ապրել [ճիշտ] այնպես, ինչպես այդ արվում է ոչխարներին ու մեղուներին՝ նրանց կաթի և մեղրի համար»:⁴

Իսկապես որ ռայան կաթի և մեղրի մի անսպառ աղբյուր էր օսմանյան պետության և տիրող տարրի համար: Նա պիտի տար ու շարունակ տար, թե պաշտոնապես և թե անպաշտոն կերպով:

Պաշտոնապես նրա ուսերին ծանրանում էին պետության կեղեքիչ հարկերը: Սուլթան Սուլեյման II-ի օրենսդրությամբ (1566 թ.) ոչ-մահմեդականները ենթակա էին հետևյալ երեք տեսակ հարկերին.

1. Խաբաշ xaraci-rusus կամ գլխահարկ cizye, որ տալիս էին 14 տարեկանից սկսած բոլոր տղամարդիկ:

2. Հողային հարկ xaraci-muvazzaf:

3. Եկամտային հարկ xaraci-mukaseme որ կոչվում էր տասանորդ usr կամ ösr, բայց միշտ բովանդակում էր եկամտի կամ բերքի մեկ տասերորդից ավելին, այսինքն՝ մեկ ութերորդ, յոթերորդ, չորրորդ մասը, նույնիսկ մինչև կեսը:

Իսկ XVII դարում ավելացել էին նաև հետևյալները.

4. Շաշաթ şaşaat (չքեղության տուրք), որը տրվում էր փաթթոց կրելու իրավունքի համար, թեև այդ փաթթոցը ամեն պարագայի պետք է գույնով տարբերվեր մահմեդականների կրածից:

¹ Երեմիա Չելերին, «Օրագրություն», էջ 399—400:

² Հակոբ Կարսեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», էջ 35:

³ Ահա թե ինչպես է նկարագրում Ղուկաս Կեղեցին նրանց անտանիլի վերաբերմունքը.

«Ժանիք ունին չար գազանի,

Նման կարճի և բարբ օձի,

Արեան արբու քրիստոնէի,

Եւ մանաւանդ ուղղափառի»:

Համդէս Աֆսորեայ, 1937, էջ 127:

⁴ Michel Fevre, «L'Etat présent de la Turquie», p. 217.

5. Շիրա şira (խազմուզի տուրք), որը տրվում էր գինի խմելու կամ տանը գինի ունենալու իրավունքի համար, և անխտիր գանձվում էր խմողից և չխմողից.

Բացի սրանցից՝ «անհավատները» պարտավոր էին նաև մահմեդականների հետ միասին վճարել մի շարք ուրիշ տուրքեր.

6. Սուրսաթ sursat, որը տան (շենքի) հարկ էր.

7. Ավարիզ avariz (արկածային կամ գիպվածական տուրք), որը թեև վճարելի էր միայն պետութային արտակարգ կարիքի դեպքերում, ինչպես պատերազմների ժամանակ, բայց սովորություն էր դարձել ամեն տարի գանձել. Սա նույնպես ըստ աների էր գանձվում:

8. Զեբ-ալչեսի ceyb akçesi (սրբանի փող), որը հպատակների կողմից պարտադիր նվեր էր սուլթանին, երբ նա պատերազմի էր շարժվում:

Իսկ հետևյալները կուսակալական տուրքեր էին.

9. Թիբն tibn, tebn (հարդի տուրք), որը վճարվում էր կուսակալ փաշայի ձիերի պահպանման համար:

10. Օրդու ordu (բանակի տուրք), որը տրվում էր ամեն անգամին, երբ փաշան կռվի էր մեկնում:¹

Եվ այլ մի շարք անվանավոր և անանուն հարկեր կամ տուրքեր, ընդհանուր կամ տեղական բնույթի, օրինավոր կամ կամայական:

Միաժամանակ կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսի կամայականություններ ու զեղծումներ էին գործվում ընդհանրապես բոլոր տեսակի հարկերի գանձման մեջ:

Բացի պետական հարկերից՝ ռայան ենթակա էր նաև մի շարք անպաշտոն կեղեքումների և թալանումների: Երկրում արդեն վատ վարչակարգի հետևանքով ապահովություն չկար ինքնին: Պետական և գինվորական պաշտոնները թալանով էր զբաղվում. և այստեղ ևս բռնություններին զոհ գնացողը առավելապես ռայան էր: Օրինակ՝ Էրզրումի կուսակալ Ջուլֆիթար փաշան, որը 1610/11 թվին վաթսուներից ոչ պակաս հեծյալ խմբով ասպատակում էր երկրի ամեն կողմերում, կողոպտում ու հարստանալով էր հայ գյուղացիներին. «և լցաւ երկիրն վայելք և աղաղակօք ի բռնութենէ անօրէն նեղչացն», ասում է Դրիգոր Կամախեցին:²

Ռայայի պարտականութիւնն էր ուրեմն աշխատել, վաստակել և արդյունքը տալ պաշտոնական ու անպաշտոն հափշտակիչներին:

Հարկապահանջութիւններն ու հափշտակումները, միացած կրօնական հալածանքների հետ, անտանելի էին դարձնում կյանքը սուլթանական իրավակարգի տակ:

Հակօր Կարնեցին այսպես է նկարագրում թուրքական բարբարոս ուժերը.

«Զի ցեղ ու ցեղ և ազգի ազգի սուտ պատճառաւ հարկապահանջութիւնն և կեղեքելն անասելի է և անպատմելի, անողորմ առնուլն ի քրիստոնէից. զի ինձ այսպէս թուի, թէ Դանիէլ վասն սոցա մարգարէացաւ վասն չորրորդ գազանին, թէ անեղ էր և զարմանալի, ուտէր և զմնացեալսն առ ոտն կոխէր»:³

¹ Michel Fevre, «L'Etat présent de la Turquie», p. 235-236 et 375-376. J. de Hammer, «Histoire de l'Empire Ottoman», t. II, p. 142-143.

² Գրիգոր Կամախեցի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 158:

³ Հակօր Կարնեցի, «Տեղագիր Վերին Հայոց», էջ 30:

Նրան ձայնակցում են ժամանակակից հիշատակարանները: Մի անձանոթ հեղինակ 1646 թվին գրում է թուրքական փաշաների կեղեքումների մասին.

«Ամենայն ապրանք թուրքացն բռնութեամբ է և անիրաւութեամբ. ուստի փաշայքն պարարտանան կար զօրութեամբ քրիստոնէից և հրէից, իսկ թագաւորն զիրանայ ընչիւք փաշայից: Զոր օրինակ առուքն լնուն և առատացուցանեն զգետս, իսկ գետքն հուսկ յետոյ իջանեն ի ծովն, և կորուսանեն զգոյն ևս իւրեանց, և զհամբաւ ջրոյն ևս»:¹

Այսպիսին էր և զորքը: Օրինակ՝ այսպես էին գանգատվում 1623 թվին Կարինի շրջանի հայ գյուղացիները ենիչերիների կեղեքումներից.

«Մեք գերի եմք ի ձեռս նոցա ամենայն ընդանովք մերովք վասն անվճար սուտ պարտուց նոցին. անճարակութենէ մեկ քանի զուրուշ ի փոխ եմք առել և ի հարկապահանջութիւնն եմք տուել, մէկին տասն շահ վճարել եմք՝ չկարողացաք աղտախլ, այնչափն շատցուցին, զարտ և զանդատան և զամենայն արջառ և զտունքն իւրեանցն եմք տուել և իւրեանց մարապութիւն կառնեմք, և դիհաց մի գնալու ճարակ չունիմք»:²

Սիմեոն Լեհացին իր ուղեգրությունում այսպես է նկարագրում հայ ժողովրդի տառապանքը.

«Եւ յայնմ ամի (1613 թ.), յորում ես էի Թօխաթ, ել հրաման չար, թէ եկեղեցիս և վանորայս մի վառեսցեն մոմեղէն ճրագ, այլ եղէ. և թէ սերեք գտանէին՝ տուգանէին: Եւ այսպիսի տառապանք և նեղութիւն էին ի ձեռս տաճկաց, վասն որոյ յոյժ աղքատ և չքաւոր են, զի միշտ զրկեն, զզվեն, տուգանեն, զրպարտեն և առաւել հարկս պահանջեն. և թէ տասն որդի ունիցի ոք, ամէնէն խարաճ առնուն. և թէ հեռանայ, զարձեալ առնուն: Եւ Ստամբուլայ գաւառօք ձի, ջորի հեծնուն. և անդի Սեաստ մինչ յԱմիրթ էշ և ուղտ. իսկ Սեաստուին տան էշ ալ տէկմա չէրելի, ամէնն եղ կու բանեցնեն, աղ և բեռն բառնան, այլ և հեծնան»:³

Դրա հետ միասին Սիմեոն Լեհացին խոսում է Հայաստանում ենիչերիների կատարած համատարած բռնությունների մասին.

«Եւ այնպես չար էին եանչարիքն, որ քրիստոնէից չի տային ձի հեծնալ, ոչ ջորի, ոչ լաւ չուխայ ագանիլ, ոչ այգի, ոչ տուն մեծ. այլ զամենայն յափշտակէին ի ձեռաց: Նաև առաջնորդաց չտային քննել հաս-չհաս կամ օրէնք պահել. զի թէ ոք կամէր կին առնուլ և չհասութք լինէր, չէրթային առ հովիւ կամ առաջնորդ, [այլ երթային առ] ենչարի մի և տային կաշառ, և նա զայր իրիցուն թօփուղով պսակ տայր առնել. և նա ակամա պիտէր խօսիցն չելնէր. ապա թէ ոչ բազում չարիս անցուցանէր ի գլուխն և փնաս և տուգանք ձգէր գնոսա. այլև եկեղեցեաց և վանօրէից: Եւ թուրքաց աշխարհն ամենայն այդպէս են»:⁴

Շատ երկար է շարանը նման վկայությունների: Ծնշումների և հարստահարությունների բազմաթիւ տեսակներից մի քանիսը թվելով Նրեմիա Չելեբին ասում է, որ թուրքերը գանազան սուտ մեղադրանքներով տան-

¹ Նրեանի Պետ. Մատենադարանի ձեռ. № 1496, էջ 309ր:

² Գրիգոր Կամախեյի, «Ժամանակագրութիւն», էջ 216:

³ Սիմեոն Լեհացի, «Ուղեգրութիւն», Համդէս Ամսօրեայ, 1934, էջ 159:

⁴ Անդ 158:

ջում էին հայերին: Օրինակ՝ ասում էին, թե այսինչ հայը կամ հայերը թուրքին թաղել են քրիստոնեական ծեսով, և կամ խոզի միս են կերցրել: Իրենց ուղեորությունների ընթացքում նրանք պատուհաս էին դառնում հայ գյուղացիներին, նրանց հաշվին ապրելով իրենց ամբողջ կարավաններով: Ինչ միայն իրենք էին ուտում ու լիանում, այլև նրանց անասունները: Տան մեջ թուրքերը լիկում էին աղջիկներին ու տղաներին: Ոչխար էին պահանջում ու իրենց համար մորթում, և տանտիրոջից մորթելու վարձն էլ էին ստանում և այլն:¹

Տնտեսական ու բարոյական ճնշումների այս անտանելի միջավայրի մեջ էր ապրում արևմտահայ ժողովուրդը: Նա տվյալում էր և արյունաքամ էր լինում թուրքական բռնակալության ճիրանների մեջ². և շատ բնական է, որ այսպիսի պայմաններում ճնշվող, տառապող ու շահագործվող ժողովրդական մասսաների մեջ զարթոնք ազատության պահանջը և առաջ գալին ազատագրական ձգտումներ:

Իրոք՝ մենք տեսնում ենք, որ XVII դարում այդ պահանջն ու ձգտումները կոնկրետ երևույթներ են դառնում: Դրա արտահայտություններից մեկը, օրինակ, գտնում ենք Սարգիս Հիդանցու հիշատակարանում: Նա իր ընդօրինակած ձեռագրի վերջում, արձանագրելով ժամանակի վիշտն ու նեղությունները, գրում էր 1610 թվին.

«Ի դառն և ի նեղ և ի վշտաշատ ժամանակի, յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ անաւրինաց. քանզի ևս քան զևս սաստկանայ բռնութիւն և նեղութիւն ի վերայ աշխարհիս, ևս առաւել ազգիս հայոց: Զոր յուսամք և խնդրիմք և հայցեմք յամենառատ քաղցր[ա]կամք մարդասիրէն Աստուծոյ, որ վերստին նորոգեսցէ, կանգնեսցէ և հաստատեսցէ զաթոռ և զգաւազան իշխանութեան զհայրապետին մերոյ և զթագաւորին՝ յառաջին սէր և ի միաբանութիւն, և աներկիւղ, անփրաս պահեսցէ զազգս հայոց յամենայն հէնից և հնարից սատանայի, ի պէսպէս չարե[ա]յ և փորձանաց, ներքոյ և արտաքոյ. ամէն»:³

Նույն արտահայտությունը տեսնում ենք նաև Թոխաթեցի Հակոբ Բաթուկենցի մոտ, որը 1608 թվի մի հիշատակարանում, ողբալով հայ ժողովրդի թշվառ վիճակը, գրում էր.

¹ Տեսնել Լեոյի մոտ, «Հայոց պատմություն», հտ. Գ (Երևան, Գիտ. Ակադեմիայի Հրատարակչություն, 1946), էջ 128:

² Մենք դեռ չխոսեցինք Հայաստանում հաստատված քրդական մի շարք կիսանկախ իշխանությունների մասին, որոնք մի առանձին պատուհաս էին հայ խաղաղ ազգաբնակչության գլխին: Այդպիսի իշխանություններ էին Բաղեշի, Խոշարի, Զուլամերկի, Խիզանի, Սպարկերտի, Մոկսի, Շիրվանի, Հոռի և այլ էմիրությունները, որոնք օսմանյան ֆեոդալական սիստեմի մաս էին կազմում և լիովին լրացնում էին պետական հարկահանության, փաշաների, ենիչերիների, սիփահիների պակաս թողածը: Օրինակի համար՝ Դավիթ Բաղեշեցին 1650-ական թվականներին, խոսելով Բաղեշի ամիրա Ավդալ խանի մասին, գրում է. «Եւ այս ԽԳ (43) ամ է՝ որ ամիրայ է Բաղշու քաղաքին. և զանբաւ չարիս զոր անցուցանէ, և կարէ ծրել ի քարտիզի. զհարկապահանջութիւն, զկիզեքել, զթալանել, զտուգանան, որ հասուցեալ է զմեզ ի յետին չբավորութիւն...: Զի քսան բէկգատայ [ունի] մեծամեծք, թող զաղջկունս և զմանր տղայք», տես՝ Դիւան հայաց պատմութեան, գիրք Ժ (Թիֆլիս, 1912), էջ 53:

³ Ե. Լալայան, «Յուդայի հայերէն ձեռագրաց վաստակներ», սրակ Ա (Թիֆլիս, Տպ. «Էսպերանտո», 1915), էջ 839—840:

տաքսելու իր ծրագրով ղեկն էր Վենետիկին, Սիցիլիայի սպանական փոխարքային և ուղեւորվել էր նաև մինչև Կիև:¹ Կանդիայի 25-ամյա պատերազմն (1645—1669 թ. թ.) ավելի ևս հրահրել էր ազատագրական շարժումները: Պատերազմի հենց սկզբից շարժվել էին Վալախիան և Մոլդավիան:² Ծանոթ են Պետրոս Վրչեխի ձեռնարկումները՝ սկզբում հանուն բուլղար ժողովրդի, և հետո՝ Մոլդավիայի, Վալախիայի, Բուլղարիայի և Սերբիայի ամբողջ ժողովուրդներին:³ Հայտնի են նաև 1650-ական թվականներին Կ. Պոլսի հունաց պատրիարքներ Պարթենիոս II-ի և Պարթենիոս III-ի դադանի հարաբերությունները ռուսական ցարի հետ՝ նույնպիսի նպատակներով:⁴ Այս ժամանակներս Զմյուռնիայում հայտնվել էր նաև հրեաների մեսիան, որը կոչվում էր Սաբթայ-Սևի,⁵ ինչպես և Սալոնիկում հրեական մի այլ մեսիա, որին տրվել էր Մալեքիմ Սոլոն (Սողոմոն թագավոր) անունը:⁶ Սրանք ևս եկել էին իրենց ժողովուրդը փրկելու թուրքական տիրապետությունից:

Այսպես և արևմտահայերի մոտ Կանդիայի պատերազմի շրջանում առաջ էր եկել ազատագրական շարժում, որը օրգանապես կապված էր շրջապատի շարժումների հետ: Սկզբում այդ կապված էր հույն ժողովրդի ազատագրական շարժման հետ, հույն-հայկական միացյալ ծրագրով. իսկ Կանդիայի պատերազմից հետո այդ արևմտահայ շարժումն իր կապերն ավելի էր ընդարձակել՝ միանալով նաև վրացական ժողովուրդների (իմերեթացիների, գուրիացիների, մինգրելների) և ասորիների հետ, և իր գոյությունը պահել էր մինչև 80-ական թվականները:

Մենք, առանց մտնելու այստեղ հիշյալ շարժման պատմության մեջ, աշխատեցինք ուրվագծել թուրքական տիրապետության ընդլայնվող Հայաստանում՝ մինչև XVII դարի այդ շարժումները, նպատակ ունենալով սկզբնաղբյուրների օգնությամբ լույս սփռել տվյալ դարաշրջանում արևմտահայ ժողովրդի դրություն վրա, և նրանով մասամբ նաև, ի հարկե, Օսմանյան կայսրության հպատակ մյուս ժողովուրդների, որոնք ազատագրական ընդհանուր դարձնքի ակտիվ դերակատարներն են եղել:

¹ В. Макушев, „Болгария под турецким владычеством, преимущественно в XV и XVI веках“, Журнал Министерства Народного Просвещения, ч. CLXIII, 1872, отд. II, стр. 327—329. Idem, „Восточный вопрос в XVI и XVII веках, по неизданным итальянским памятникам“, Славянский Сборник, т. III (С.-Петербург, Изд. Слав. Ком-та. 1876), отд. I, стр. 15—25.

² G. Bousquet, „Histoire du peuple bulgare, depuis les origines jusqu'à nos jours“ (Paris, 1909), p. 125. T. G. Djuvara, „Cent projets de partage de la Turquie“ (Paris, Libr. Félix Alcan, 1914), p. 209—210.

³ G. Bousquet, „Histoire du peuple bulgare“, p. 125. В. Макушев, „Восточный вопрос в XVI и XVII веках, по неизданным итальянским памятникам“, Славянский Сборник, т. III, стр. 25—26.

⁴ J. de Hammer, „Histoire de l'empire Ottoman“, t II, p. 573. Ibidem, t. III, p. 44. Երեմիա Չելեբի, «Օրագրութիւն», էջ 233—235:

⁵ Ս. ա. ք. Է. Գալիբի, «Պատմութիւն», էջ 651—665: Սաբթայի մասին իր ժամանակին հայերեն լեզվով լույս է տեսել և մի առանձին անթվական գրքույկ, հավանաբար Երեմիա Չելեբիի հեղինակություն և հրատարակություն, XVII դար, այսպիսի խորագրով. «Տեղորակ այս որ կոչի Սապթայի Սևու համբաւալ ի հրէից: Ոմն խաբեբայ Սապթայ անուն կամէր կրկին մոլորել զմոլորեալսն»:

⁶ Զաքարիա Սարկավազ, «Պատմագրութիւն», հտ. Բ (Վաղարշապատ, 1870), էջ 113—116:

А. Анасян

Турецкое владычество в Армении в XVII веке

Резюме

Автор освещает политическое и экономическое положение армянского народа, находившегося под турецким владычеством, и характеризует в общих чертах сущность этого владычества в Армении накануне освободительных движений XVII века; одновременно он дает подробные сведения об административно-территориальном делении западных провинций Армении, находившихся под османским господством. Повстанческое движение „джелали“, которое, вследствие слабости центральной власти, получило широкое распространение в азиатских провинциях с последнего десятилетия XVI-го века до начала второго десятилетия следующего века, сыграло немаловажную роль в судьбе западных армян в указанный период.

Автор дает сведения о разрушениях, произведенных в уездах Большой и Малой Армении, и тяжелых последствиях этих разрушений: голод, поход Шах-Аббаса I-го, увод армян в Персию, добровольная эмиграция армянского народа из пределов своей родины по двум основным направлениям: на восток в районы Еревана, Елизаветополя, Тавриза и Артабиля, и на запад в Константинополь и его окрестности, вплоть до самой Молдавии, Польши, островов Кипр и Родос, до Каффы, Гозлова, Венеции и т. д.

Далее, автор приводит материалы, разоблачающие характер турецкого насилия и гнета.

Помимо грабительских государственных налогов, насчитывающихся в эту эпоху до 10, помимо официального расхищения и разорения национального имущества армян, экономическое притеснение сплошь и рядом проявлялось в насилиях и грабежах, осуществляемых со стороны пашей, янычаров, больших и малых представителей власти. В связи с этим приводится высказывание одного автора XVII-го века о том, что турки „в своей стране терпят христиан и евреев лишь потому, что от них они имеют больше пользы, чем от своих единоверцев, и предоставляют им жить, как поступают обычно в отношении овец и пчел—ради их молока и меда“.

Притеснение армян проявлялось в беспримерных национальных и религиозных гонениях и насилиях.

Основной задачей турок являлось массовое и индивидуальное „отуречивание“ угнетенных народов и обращение их в магометанство. Автор, на основе армянских текстов о житии мучеников XVII-го века, приводит данные о неоднократных случаях насильственного обращения в магометанство. Одновременно автор упоминает о так называемом „девширме“ (набор), являвшемся средством официального захвата людей. Путем этих наборов у армян и других христиан турки периодически отбирали детей и обращали их в ислам, в целях пополнения рядов янычар и подготовки должностных лиц для обслуживания империи и султанского двора.

Одним из проявлений религиозно-морального притеснения являлся закон об обязательной форме одежды, согласно которому немагометане обязаны были отличаться по своему наружному виду, что указывало бы на то, „кого можно оскорблять безнаказанно“. Нарушение упомянутого закона угрожало смертью.

Понятно, народ подвергавшийся столь сильным притеснениям, находившийся в невыносимых условиях турецкого гнета, должен был испытывать стремление к освобождению. И действительно, в исторических записях первых десятилетий XVII века мы встречаем высказывания о необходимости восстановления государственности Армении. В это же самое время начинает усиливаться борьба за политическую независимость армянского народа.

Автор не углубляется в историю этого движения. Он лишь ставит себе задачей—осветить в общих контурах характер турецкого владычества в Армении до освободительных движений западных армян в XVII веке.

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032971

(204)

A $\frac{11}{32971}$